

נשמת

גודל מעלתו וחיוב הכוונה בו

כתב הרוקח, כל איש אשר בו רוח חיים, יכוין בנשמת בכל כוחו, כי הוא שבח שיר השירים, ואשרי המכוין בכל תיבה ותיבה, ואומר בכל כוחו בקול רם בנעימה, עכ"ל. וזה לשון היסוד ושורש העבודה (שער השמיני פ"ח): ובודאי ראוי להלחיב לב האדם כאש אוכלת, לדבר התיבות בכח גדול ועצום, ולהכניס שמחה לאיש במענה פיו בדברים האלה, שמחה עצומה מאד באלקותו יתברך שמו ויתעלה כל כך, עד הגיעו קרוב להתפשטות הגשמיות וכו'. בודאי השמחה שראוי להיות לאדם מעם קדוש הישראלי, בעת שאומר השבח הגדול הזה, יותר מכל השמחות ותענוגים שבעולם, ע"כ.

מסופר שפעם הגיעו כמה חסידי קארלין לשבות בצל כ"ק מרן השר שלום מבעלזא זי"ע, כשנכנסו לקבל שלום ביקש מהם שלא יתפללו בקול גדול ורם ובדרך צעקה כפי המקובל אצלם. בליל שב"ק בכל עת התפילה, וכן בבוקר בעת פסוקי דזמרה, שלטו ברוחם כפקודת מרן עליהם, אך כשהגיעו לנשמת כבר לא יכלו להתאפק, והתחילו לומר נשמת בקול רם ובצעקה כהרגלם. אחר התפילה גמרו אומר, שמאחר וציוה להם הרד"ק בפירוש שלא יצעקו בתפילתם, והם מחמת אונסם לא שמרו את פקודתו, מוכרחים הם לפייסו, כשנכנסו אל השר שלום השיב להם, כוונתי היתה רק שלא לצעוק צעקות של סתם, אבל לצעוק באופן כזה שבא מחמת בלתי יכולת להתאפק מרוב התאמצות והתלהבות בתפילה, על זה כלל לא היתה כוונתי שלא לצעוק.

מעם אמירתו בשבת

איתא בזוה"ק (ח"ב ויקהל רה): שיום השבת קודש הוא יומא דנשמתין, ומשום כך משבחים בו בשירת הנשמה נשמת כל חי. וכתבו הקדמונים (מסדה משה סי' תמה ועוד): ואומרים נשמת, לרמוז שיש לנו נשמה יתירה בשבת, ובה אנו משיגים חכמה יתירה בשבת, לפי שהוא יום מוכן לכל השגה, ובפרט לצדיקים שהם חיים, כענין שאמרו רז"ל (עי' ברכות יח.) סוד אמרו "ובגניחו בן יהוידע בן איש חי" (שמואל ב' כג, כ), מפני שהוא צדיק נקרא חי, כנוח תמיד עליו הרוח, וזהו נשמת כל חי. עוד כתב בספר סדר היום, זה לשונו: נשמת כל חי נתקן בשבת, משום שנתוסף לנו נשמה יתירה בשבת, מוסיפין אנו שבח והודאה לשמו יתברך ויתעלה על כל הטוב והגמול שגמל עמנו מיום היותנו, וגומל עמנו בכל עת ובכל שעה, ואין אנו כדאים לשבח לפניו, ואילו פינו מלא וכו' אין אנו מספיקין להודות וכו'.

וברוקח איתא, שגם במנין התיבות של נשמת כל חי מרומז ענין שבת קודש, כי יש בו רפ"ה תיבות, כמנין התיבות של פרשיות התורה העוסקים בענין שבת, וכדלהלן, מן "אֵךְ אֶת שִׁפְתֵי תַשְׁמְרוּ" עד "וַיִּנְפֹּשׁ" (שמות לא, יג-יז) פ"ג תיבות, "שְׁמֹר אֶת יוֹם הַשַּׁבָּת לְקִדְשׁוֹ" וגו' (דברים ה, יב-טז) ס"ד תיבות, מן "וַיִּכַּל" עד "לַעֲשׂוֹת" (בראשית ב, ב-ג) ל' תיבות, ומזמור שיר ליום השבת מן "טוֹב לְהַדוֹת" עד "וְלֹא עֲוֹלָתָהּ בּוֹ" (תהלים צב, ב-טז) ק"ח תיבות, סך הכל רפ"ה תיבות. ואין אומרים נשמת כי אם כשבת, וגם כיום טוב שנקרא שבתון.

כתב היעב"ץ בסידורו (דנין שחרית לשבת סי' א), זה לשונו: ראה דבר נפלא, כי עד ישתבח' הם שמ"ג תיבות, נגד שמ"ג פעמים שיתרבה אור השמש לעתיד, כתרנום יונתן בפסוק (ישעיה ל, כו) "וְהָיָה אֹר הַלְבָנָה כְּאֹר הַחֹמָה וְאֹר הַחֹמָה יְהִי שְׁבָעִתִּים כְּאֹר שְׁבָעַת הַיָּמִים", וְנִגְיָהוּר שְׁמִיָּא יְהִי עֲתִי לְאַנְהָרָא עַל חַד תְּלַת מָאָה אַרְבָּעִין וְתִלְתָּא כְּנִיְהוּר שְׁבָעַת יוֹמִיָּא, ולפי ששבת הוא מעין עולם הבא (ברכות נז), שבו יורח שמש צדקה (עפ"י מלאכי ג, כ), לפיכך הוסיפו בו זה המספר, והרי כל זה מכוון ומדויק מאד, ברוך המגלה סודו ליראיו, עכ"ל.

המעם שאומרים נשמת סמוך לשירת הים, כתב המור (סי' רפא) הואיל שיש בו מענין יציאת מצרים.

נשמת כל חי תברך את שמך ה' אלקינו ורוח כל בשר תפאר ותרומם זכרך מלכנו תמיד

כתב האבודרהם, שמה שאומרים כאן שהנשמה מברכת, הוא על פי לשון הכתוב "כֹּל הַנְּשָׁמָה תְּהַלֵּל יְיָ" (תהלים קג, ו), ואמר 'כל חי' על שם הכתוב "לֹא הִפְתִּים יְהַלְלוּ יְיָ" (שם קמז, יז). והוסיף לבאר העין יוסף, שעל הפסוק בפרשת בראשית (ב, ו) "וַיְהִי הָאָדָם לְנֶפֶשׁ חַיָּה" כתב רש"י, שאף שאר בהמה וחיה נקראו בתורה (שם א, כ) 'נֶפֶשׁ חַיָּה', כי גם להם יש חיות, אך מכל מקום זו של האדם חיה שבכולן, שנתוסף בו דעה ודיבור. הרי שלשאר בעלי חיים אין לא שכל ולא כח הדיבור, ומה שידוע מחז"ל שהגדילו לומר בחכמתו של שלמה המלך שהיה מכיר ויודע בשיחם של חיות ועופות, בודאי אין הכוונה לשיח דברים כפשוטו, כי חוש הדיבור לא ניתן להם, וגם כתיב בתורה (שמות ד, יא) "מִי שֶׁם פֶּה לְאָדָם". ובאמת סיבת הדבר הוא, כי הבעלי

חיים שלא נצטוו להכין להם כאן בעולם הזה מזון וצידה לעולם הבא, נבראו רק עם מה שצריך להם בשביל חיותם בעולם הזה, ועל כן הם מוצאים את טרפם ומזונותם בקלות בטבע הבריאה, ואינם צריכים עוד דעת או כח דיבור, מה שאין כן האדם שנברא ללמוד וללמד עבודת בוראו, ולדאוג בעיקר עבור חלקו בעולם הבא, לכן מיד כאשר נפח בו הקב"ה את הנשמה הנן אותו בדעה וגם נתן לו את כח הדיבור, שהוא חלק מכל צרכיו להשיג אשרו בעולם הבא. ולפי זה פירש 'נשמת כל חי' היינו דוקא האדם שנקרא חי על שם כח הדיבור, 'תברך את שמך' כי הרי מה שניתנה לו רשות הדיבור בשונה משאר בעלי חיים הוא רק בעבור שיברך ויהלל לשמו יתברך ובכ"ל.

בדרך אחר ביארו העין יוסף יחד עם התיבות הבאות אחריו 'רוח כל בשר תפאר ותרומם זכרך מלכנו תמיד', בהקדם מה שידוע מהספרים הקדושים ש'נשמה' היא במדריגה יותר גבוהה מ'רוח', ו'רוח' היא מדריגה יותר מ'נפש'. ולפי זה הכי פירושו, 'נשמת כל חי' היינו הנשמות של צדיקים הנקראים חיים (עי' ברכות יח), המה זוכים לברך את 'שמך ה' אלקינו, שהם יגיעו עד סוד של שם השם להודות בו יתברך, אמנם 'רוח כל בשר' היינו שאר אנשים שנקראים 'רוח' שהיא מדריגה פחותה מ'נשמה', המה יפארו רק את זכרך ולא את השם בעצם, וכמו שדרשו חז"ל (קידושין עא) על הפסוק (שמות ג, טו) "זֶה שְׁמִי לְעֹלָם וְזֶה זִמְרִי לְדֹר דֹּר", אמר הקב"ה לא כמו שאני נכתב אני נקרא, נכתב אני ביו"ד ה"י, ונקרא באל"ף דל"ת.

ונראה להוסיף בדרך הפשט, על פי מה שהבאנו לעיל מהרוקח ושאר קדמונים בגודל מעלת תפילת נשמת, שהוא שבח גדול עד למאוד כמו שיר השירים וכו', והיה עולה על הדעת לומר שהוא אכן שייך רק לאנשים גדולים ולא לפשוטי העם, על כן אנו מקדימים לומר כאן שגם 'רוח כל בשר תפאר ותרומם זכרך מלכנו תמיד'.

'תפאר' שבח מפואר שאומרים בקול רם בכוונה נקרא 'פאר'. 'ותרומם' כשישראל מפארים שבח, הכסא והכבוד מתרומם ומתגדל (רוקח).

מן העולם ועד העולם אתה אל

כתב האבודרהם, שהוא על שם הפסוק (תהלים צ, ב) "וּמַעֲוֹלָם עַד עוֹלָם אַתָּה אֵל", ופירושו כמו שכתוב במדרש תהלים (ק, מח) מן עלמא דלא הוינן ביה עד עלמא דאנן ביה, היינו שבכל העולמות אתה אל תקוף ובעל היכולת, כי השי"ת מלך בטרם כל יציר נברא. ובפירוש עיון תפילה (אוצה"ת) מפרש, שתמיד אנחנו רואים כוחך ואילותך שאתה אל.

ומבלעדיך אין לנו מלך גואל ומושיע

כתב ביסוד ושורש העבודה (שם), אחיי ורעיי זרע קודש אהובי נפשי, בוודאי השמחה שראוי להיות לאדם מעם קדוש הישראלי בעת שאומר השבח הגדול הזה, יותר מכל השמחות ותענוגים שבעולם, וביחוד בתיבות 'ומבלעדיך אין לנו מלך גואל ומושיע כו' אין לנו מלך אלא אתה', ישמח שמחה עצומה על שיש לו מלך גדול כזה, ושוכה להיות תחת מלכותו יתברך שמו ויתברך זכרו לעד, ומגודל תשוקת אהבת מלכותו יתברך שמו ויתעלה עליו ועל זרעו, יקבל על עצמו בשמחה עצומה מסירת נפש, להראות גודל תשוקתו למי שלפניו נגלו כל תעלומות והמון נסתרות, ודי בזה.

פודה ומציל ומפרנס ועונה ומרחם בכל עת צרה וצוקה

יש סידורים בהם באה הנקודה לפני 'בכל עת', ולפי זה הוא נמשך לאחריו ופירושו 'בכל עת צרה וצוקה אין לנו מלך עוזר וסומך אלא אתה', ובסידורים אחרים באה הנקודה אחר 'צרה וצוקה', שנמשך לפניו ופירושו 'פודה ומציל וכו' בכל עת צרה וצוקה', ומתחיל ענין חדש 'אין לנו מלך עוזר וסומך אלא אתה'.

ובעין יוסף פירשו לאחריו, שאפילו בכל עת צרה וצוקה, גם כן אין לנו מלך אלא אתה, שגם בזמנים קשים כאשר צר ומצוק מצאוני, אנו יודעים ומבינים שאין לנו לצפות ולייחל להצלה וישועה רק ממך השי"ת. וכן כתב בסידור היעב"ץ, זה לשונו: המנהג לחבר המאמר הלז ברדיפת הלשון, לקשור 'בכל עת' עם 'אין לנו מלך אלא אתה', ולכאורה יש לתמוה, כי מה שבה לעבד הנכנע לרבו בעת דוחקו וכשהוא צריך אליו, ואמר הנביא (ירמיה ב, כז) "וּבְקִיעַת רַעְתָּם יֹאמְרוּ קוֹמָה וְהוֹשִׁיעֵנוּ", ויפתח אמר בתוכחתו לאנשי גלעד (שופטים יא, ז) "וּמַדּוּעַ בָּאתֶם אֵלַי עִתָּהּ בְּאֲשֶׁר צָר לָכֶם". לכן באמת בימי חרפי היה נראה לי שיש להסמיכו למה שקדם, רצוני לומר נמשך למעלה לאמרו 'פודה ומציל בעת צרה', ובכאן הייתי עושה הפסקה. אמנם כשבאתי לכלל בינה, אמרתי שאין צורך לשנות מנהג נועם הנגינה, שבודאי יש בו קילום גם על זה הדרך, כי אנו משתבחים שאפילו בעת צרה אין לנו מלך אחר אלא אתה, לא כעובדי עבודה זרה שכתוב בהן (ישעיה ח, כא) "וְהָיָה כִּי יִרְעֵב וְהִתְקַצַּף וְקָלַל בְּמִלְכּוֹ וּבְאֱלֹקָיו".

אלקי הראשונים והאחרונים

כתב הרוקח, שהוא על דרך הכתוב (ישעיה מא, ד) "אֲנִי ה' רֹאשׁוֹן וְאַתָּה אַחֲרָיִים אֲנִי הוּא", שפירושו הייתי עם ראשונים במצרים, ואת אחרונים עם דורות בבל, ודורות אחרונים אני הוא עמכם. ולפי זה אנו מבקשים, שהרי אתה הוא עכשיו בזמן האחרון כמו שהיית בדורות הראשונים בלא שום שינוי, ולכן, כשם שעזרת לדורות הראשונים כן תעזור גם לדורות האחרונים.

אלוק כל בריות

פירושו שכל הבריות מודים שהוא יתברך הוא אל אחד ואב לכל, ואפילו אומות העולם יודעים זאת, כמו שנאמר (מלאכי א, יא) "מִפְּנֵי שְׁמִי יָעַד מְבוֹאֵי גְדוֹל שְׁמִי בְּגוֹיִם" (רוקח).

אדון כל תולדות

פירוש, אדון כל מקרי הזמן המתחפכים מענין לענין, כמו "לֹא תִדַּע מָה יֵלֵךְ יוֹם" (משלי כז, א), ולכן קראו בשם אדון – תקיף ובעל היכולת לשדד מערכות הזמן, ולכן אמרו חז"ל (ברכות ז) מיום שברא הקב"ה את עולמו לא היה מי שקרא להקב"ה אדון עד שבא אברהם וקראו אדון, כי לו היה ראוי לקרוא אותו יתברך בשם זה, ששידד מערכות מזלו, ומובן הוא למבינים, כי שם זה מורה על הכח והיכולת לשדד המזלות כולם (עי' יוסף).

מה שכופלים ואומרים 'אלוק כל בריות אדון כל תולדות', כתב בפירוש עיון תפילה (אוצה"ת), ש'בריות' הם הדברים שנבראו בששת ימי בראשית, ו'תולדות' הם הדברים הנולדים מן הבריות הראשונות, שאף על פי שהתולדות הולכות ונולדות על פי דרכי הטבע, הקב"ה הוא אדוניהם, כי הוא יוצר הטבע.

המהולל ברוב התשכחות

בסידור הרוקח הגירסא 'המהולל בכל התשכחות', אבל כמה ממפרשי התפילה (עי' יוסף, עיון תפילה, ועוד) כתבו שאין נכון לומר כן, שהרי נאמר (תהלים ק, ב) "מִי יִמְלֹל גְּבוּרֹת ה' יִשְׁמִיעַ כָּל תְּהִלָּתוֹ" (עי' מגילה יח), ולכן גרסו 'המהולל ברוב התשכחות', ופירושו בהרבה תשכחות, כלומר בתשכחות הרבה מאד, וכלשון הזה מצינו בפסוק (ישעיה סג, ז) "כְּרִחְמֵי וְכָרֶב חֲסָדָיו", שהכוונה לריבוי חסדיו, וכמו כן "אֵת כְּבוֹד עֲשָׂרוֹ וְרֵב בְּנָיו" (אסתר ה, א), שהכוונה לריבוי בניו. וכתב העץ יוסף, שאין להקשות על זה ממה שמצאנו בגמרא (תענית ז) שהלשון 'רוב ההודאות' משמע ולא כל ההודאות, כי אכן כן הוא לגבי הודאה שאדם מודה על טובותיו שקבל ממנו יתברך, וצריך להודות על הכל בכל מיני הודאה, מה שאין כן להלל להשי"ת שאי אפשר לבשר ודם להללו בכל התשכחות.

המנהג עולמו בחד ובריותיו ברחמים וכו'

'עולמו בחד' על שם הכתוב (תהלים פט, ג) "עוֹלָם חֶסֶד וְיִנְחָה", 'ובריותיו ברחמים' על שם הכתוב (שם קמה, ט) "וְרַחֲמָיו עַל כָּל מַעֲשָׂיו" (עי' יוסף). ובפירוש שיח יצחק כתב, 'המנהג עולמו בחד' כללות עולמו שהוא השמים וצבאותיהם הארץ וכל אשר עליה, שלא נעשו לא לשכר ולא להפסד, ואין בהם לא זכות ולא חובה, אם זוכין אין מקבלין שכר ואם חוטאים אין מקבלין פורענות, הוא 'מנהג בחד' גמור באשר אינם בעלי בחירה, אך 'בריותיו' שהם בעלי בחירה ושכר ועונש, הוא מנהג 'ברחמים', כרחם אב על בנים גם אם אינו ראוי לכך על פי מעשיו.

בפירוש 'יריעות שלמה' על סדר התפילה מהרה"ג רבי שלמה קלוגר זצ"ל ביאר את ההמשך 'וה' ער הנה לא ינום ולא ישן המעורר ישנים והמקיץ נרדמים' וכו', שנמשך לאחריו ובא להוכיח שהשי"ת מנהג את בריותיו ברחמים, זה לשונו: נראה הכוונה, דבא להודיענו דרך הקדוש ברוך הוא מנהיג את האדם ברחמים, דאף שרואה ויודע מחטאיו של אדם, ולא היה ראוי להושיע לו בדין, אף על פי כן הוא מושיע לו ברחמים, ולכן כדי שלא יטעה השומע לומר מי אמר שהוא מצד הרחמים, דלמא לא ראה המעשים הרעות שעשה, לכן אמר שלא כן הוא, רק אדרבא 'וה' לא ינום ולא ישן' ורואה הכל, ואדרבא אף מה שהאדם שוכח הוא מעוררו, והקדוש ברוך הוא 'מקיץ נרדמים' ומעורר ומזכיר אותם לשוב בתשובה ויודע הכל ואין שכחה לפניו, רק מצד הרחמים הוא מרחם עליו, לכן אמר מתחילה 'המנהג עולמו בחד ובריותיו ברחמים', ודו"ק ואתי שפיר.

וה' ער חנה לא ינום ולא ישן

כתב העץ יוסף שהוא על שם הפסוק "חנה לא ינום ולא ישן שומר ישראל" (תהלים קכא, ד). וביאורו כתב בעיון תפילה (מעקלענבורג), שאפילו בתנומה קלה לא יגרע מהשגחתו. ונראה להוסיף שזהו המעם לכפל הלשון, שלכאורה קשה מאחר שאמרנו 'וה' ער', למה לנו לשוב ולומר 'לא ינום ולא ישן', רק הביאור הוא, כי אצל בשר ודם מצוי לפעמים שהאדם ער ואף על פי כן סוגר עיניו לתנומה קלה, אבל השי"ת אינו כן, רק הוא ער ומשגיח עלינו בכל רגע ורגע, ולא ינום ולא ישן בשום פעם אפילו לתנומה קלה.

המעורר ישנים והמקיץ נרדמים

כוונת הדברים ביאר בעץ יוסף על פי מענה אליהוא בן ברכאל לאיוב, שאמר לו "בְּחִלּוֹם חֲזִיוֹן לִילָה בְּנִפְל תַּרְדְּמָה עַל אֲנָשִׁים וְגו', אִזּוּ יִגְלֶה אֲנִי אֲנָשִׁים וּבְמִסְכָּר יִחַתּוּ" (איוב לג, טו-טז), היינו שפעמים שהשי"ת מראה לאיש בחלום הלילה את אשר נגזר עליו, כדי שידע ויכיר מזה את אשר חטא ואשם, כי השי"ת מעניש את האדם על פי מעשיו מדה כנגד מדה, ואם לא ישכיל לדעת על ידי החלום מה עליו לתקן, ולא ישוב לה', אז יגמור השי"ת את ההודעה במה שישלח עליו בפועל יסורים הראויים לו שדומים אל פשעיו, להשכיל מהם ולשוב אל ה' (עי' מצודת דוד שם), וזהו 'המעורר ישנים' שמעוררם לתשובה על ידי חלום חזיון לילה, 'והמקיץ נרדמים' בתרדמת הזמן לעוררם לשוב לה' ולתקן מעשיהם.

המשיח אלמים

פירש בעיון תפילה (אוצה"ת), נותן בהם כח הדיבור, מוגזרת "יְשִׁיחוּ בִּי יִשְׁכְּבִי שְׁעָרִי" (תהלים סט, יג) שהוא ענין סיפור דברים (מצודת ציון שם).

והמומך נופלים והזוקף כפופים

כתב העץ יוסף ביאר נפלא, ששני ענינים אלו קשורים ותלויים זה בזה, שעל ידי מה שהשי"ת סומך נופלים, זוקף באותו זמן גם את הכפופים, זה לשונו: שהענינים הם נקראים 'נופלים', והעשירים הם נקראים 'כפופים' אליו יתברך בהכרח, כי כל ברואיו נצרכים אליו, ואיתא בזהר (ח"ג בלק קצה) "שתפילות רבים מתעטפות בתפילות העני ועולין למעלה, בסוד "תפלה לעני כי יעטף" (תהלים קב, א), וזהו מה שאמר (שם קמח, יד) "סֹמְךָ ה' לְכָל הַנִּפְלִים וְזֹקֵף לְכָל הַכְּפֹפִים", פירוש בשעה שסומך את הנופלים [שמקבל את תפילת העניים], אז זוקף לכל הכפופים, פירוש מקבל אז גם כן תפילת העשירים אשר להם לא היה נותן כפי שאלתם בזכות עצמן.

ולך לבדך אנחנו מודים

פירוש, אף אם נעשה עמנו לפעמים ישועה על ידי אחרים, אף על פי כן אין אנו מודים אלא לך לבדך, כי אתה הוא העושה כל אלה, וכמאמר חז"ל (פגילה יג): מצינו שהקציף הקב"ה את המלך על עבדיו כדי לעשות רצונו של צדיק זה יוסף, כמה דאמר (בראשית מ, א) "הָטָאוּ מִשְׁקָה מֶלֶךְ מִצְרַיִם וְהָאֵפָה לְאַדְמִיָּהם", והקציף עבדים על המלך כדי לעשות רצון צדיק זה מרדכי, כמה דאמר (אסתר ב, כא) "קִצַּץ בְּגָתָן" וגו' (עץ יוסף).

ואילו פינו מלא וכו'

אומרים כאן ששה לשונות של הגדלת שבה של מקום, 'פינו מלא שירה כים, ולשונו רינה כהמון גליו, ושפתותינו שבה כמרחבי רקיע, ועינינו מאירות כשמש וכירה, וידינו פרושות כנשרי שמים, ורגלינו קלות כאילות'. וכתב בפירוש שבמידור עבודת השם, שהם כנגד ו' פעמים שנזכר בתורה לשון ברכה אצל שם ה', והם, אצל נח "וַיֹּאמֶר בְּרוּךְ ה' אֱלֹהֵי שֵׁם" (בראשית מ, כו), ואצל מלכי צדק שאמר "וּבְרוּךְ אֵל עֲלִיוֹן" (שם יד, כ), באליעזר עבד אברהם "וַיֹּאמֶר בְּרוּךְ ה' אֱלֹהֵי אֲבִרָהם" (שם כד, כז), וביתרו "וַיֹּאמֶר יִתְרוֹ בְּרוּךְ ה' אֲשֶׁר הִצִּיל אֶתְכֶם" (שמות יח, י), אחד במשה רבינו [לא ביאר לאיזה פסוק כוונתו], ובפרשת וזאת הברכה (דברים לג, כ) "בְּרוּךְ מֶרְחֵב גֹּדַל" (דקאי על הקב"ה). והוא גם כן כנגד ו' שבחות שבפסוק "לָךְ ה' הַגְדֵּלָה, וְהַגְבֹּהָה, וְהַתְפַּאֲרָה, וְהַנִּצָּח, וְהַהוֹד, כִּי כָל בְּשָׂמַיִם וּבְאָרֶץ" (דח"י א' כט, יא).

פינו מלא שירה כים

כתב האבודרהם, שמציאנו בכתובים שהלשון שירה מתייחס לפה, כמו שכתוב בתהלים (מ, ד) "וַיִּתֵּן בְּפִי שִׁיר הַדָּשׁ". ופירוש מה שאומרים 'מלא שירה כים' כתב בעץ יוסף, שאפילו אם היה פינו נובע תמיד שירים והתפעלות מהלב, כמו מי הים שנובעים תמיד, מכל מקום לא היינו מספיקים להודות.

ולשוננו רנה כהמון גליו

כתב האבודרהם, שמצאנו לשון רינה אצל הלשון, בפסוק שאמר הנביא ישעיה שחיוק וניהם את בני ישראל בנבואת הישועה והגאולה, ואמר שם (לה, ו) "וְתִתֶּן לְשׁוֹן אֱלֹהִים" וכתב בעל המצודות (שם) "ותרון" מלשון רינה, שישראל שהיו כאלם לא יפתח פיו, ימלא אז לשונם רינה, לשבח להשי"ת על הישועה. ובעין יוסף ביאר, כי הלשון מחדת הקול וממנו יצא קול הרינה. 'כהמון גליו' כתב האבודרהם, שהוא על שם הפסוק "מִשְׁבְּחֵיךָ שְׁאוֹן יָמִים שְׁאוֹן גְּלִיָּהֶם" (תהלים סה, ח), שפירושו המיית הגלים (מצודת ציון שם).

ושפתותינו שבה כמרחבי רקיע

כתב האבודרהם, שהוא על שם הפסוק "שִׁפְתֵי יִשְׁבְּחוּךָ" (תהלים סג, ד), ועל פי דברי חז"ל (עי' ב"ר ה, ח) שהרקיע היה מרחיב עצמו והולך. ובפירוש עיון תפילה (אוצה"ת) פירש הכוונה על דרך מה שנאמר בתהלים (יב, ב) "הַשָּׁמַיִם מְסַפְּרִים כְּבוֹד אֱלֹהִים וּמַעֲשֵׂה יָדָיו מְגִיד הֶרְקִיעַ", שעל ידי שבכל הארץ יצא קום, הכל מתבוננים מפלאות תמים דעים, ומתעוררים על ידם לספר בשבחו, והרי זה דומה כאילו בכל קצוי ארץ נשמעו מיליהם. וזהו כוונת מה שאומרים כאן 'ושפתותינו שבה כמרחבי רקיע', שאפילו אם היו שפתותינו מלאים בשבחים רבים שהיו נשמעים בכל העולם, כמו שאנו לומדים מהרקיע שבכל קצוי תבל ניכר מה שהוא משבח, מכל מקום אין אנחנו מספיקים להודות לך.

ועינינו מאירות כשמש וכירח

שגם אילו היו עינינו מאירות, שהיינו פקחים לראות ולהתבונן נפלאות אל, 'כשמש וכירח' שהם מתפשטים בכל העולם, לא היינו מספיקים להודות, וכל שכן עכשיו בהיותנו סתומי עינים, שאין אנחנו רואים כל מה שיש לראות, ואין אנו יודעים מה לספר (עפ"י עיון תפילה – אוצה"ת, ועין יוסף).

וידינו פרושות כנשרי שמים

שכן הוא דרך בני אדם לפרוש ידיהם כלפי מעלה בזמן ששמחים ומתפעלים מאד, כמו שכתוב בשלמה (מ"א ח, כב) "וַיִּפְרֹשׂ כַּפָּיו הַשָּׁמַיִם", כי זה סימן ההכנעה והתבוננות שהשמחה מכבודו יתברך בלבד, שכאשר מרים אדם את ידיו כלפי מעלה לשמים, מתבונן ומכיר שכל מה שיש לו הוא מהשי"ת בלבד, ואין לו משל עצמו כלום. 'כנשרי שמים' כנשר יפרוש כנפיו תמיד לנוד ולעוף תחת השמים (עין יוסף).

ורגלינו קלות כאילות

כלומר שהיינו זריזים לרוץ ולמהר לקיים מצוותיו, ולהודות ולהלל לו ולהגיד גדלו, כמו האילות שקלות לרוץ במהרה. ובמהזור ויטרי כתב, שדרך האילות לרוץ בקלות רגליים לחזר ולשוט בכל פינה ובכל זווית, וגם אילו היה בנו כח כזה לרוץ ולחקור את גדולות ומובות ה', אפילו הכי אין אנו מספיקים להודות.

החיד"א בפירושו להגדה של פסח 'זרוע ימין' הביא קושיא מהחכם השלם החסיד מר קשישא כמה"ר כליפא מלכא זלה"ה, שענינים אלו – עינים מאירות כשמש וכירח, ורגלים קלות כאילות, לכאורה אינם מסייעים להרכות השבח, כמו שאר הדברים שהזכיר כאן שכולם מסייעים מאד לשבח ולפאר. ותירץ החיד"א, שגם אלו מועילים את גודל שבה, כי המשבח צריך להיות עיניו פקוחות להבין דקדוק פרטי וסוגי הנם, וגם עין השכל בו יבין מאד בעומק ניסים ונפלאות אשר הפלה ה', מה עמקו נפלאותיו, ולפיהן ישיב דברי השבח. וזהו מה שאומרים 'ועינינו מאירות', עינא דשפיר חזי ועין השכל מאירות לראות ולהסתכל בשכל עומק רום ועמק תחת, דקדוק ניסים ותולדותיהם וסעיפיהם ושריגיהם למיניהם, כדי ליסד שיר ושבחה על הכל. וגם מתנאי המשורר שלא היה גם וכבד וכיוצא, כי תנועותיו הכבדות מונעים אותו להאריך בשיריו ומזמוריו, כי כבד הוא בתנועות אברים. וכלפי זה אמר 'ורגלנו קלות כאילות', שהקלות למשורר מסייע שלא ייעף ולא יגע.

אין אנחנו מספיקים להודות לך וכו'

כתב העין יוסף, כלומר מצד גדולתו ועצמותו יתברך, כי אין סוף ותכלית, ילאה כל לשון להודות לו ולשבחו, ועל אחת כמה וכמה הטובות שעשית עם אבותינו ועמנו, שאין די להודות לו.

על אחת מאלף אלפי אלפים וכו'

כתב הבן איש חי (תולדות, שנה ב אות ה) דבר נפלא על לשון זה, שתקנוהו אנשי כנסת הגדולה בחכמה גדולה ובדקדוק רב, ואינו לשון גזמא בעלמא, כי ב'אלף אלפי אלפים' יש עשרה מדרגות במספר, שהם: אחדים, עשרות, מאות, אלפים,

עשרות אלפים, מאות אלפים, אלף אלפים [מיליון], עשרות אלפי אלפים [עשרות מיליונים], מאות אלפי אלפים [מאות מיליונים], אלף אלפי אלפים [מיליארד – ביליון], הרי כאן עשרה מדרגות, כנגד עשרה ספירות, ועשרה הילולים שאמר דוד המלך ע"ה ב"הִלְלוּהָ הִלְלוּ אֶל בְּקֶדְשׁוֹ" (תהלים קט). אבל ב'רוב רבי רבבות' [כן הוא לפי נוסח עדות המזרח] יש שלושה עשר מדרגות, שהם: אחדים, עשרות, מאות, אלפים, רבבות, עשרה רבבות, מאה רבבות, אלף רבבות, רבי רבבות, עשרה רבי רבבות, מאה רבי רבבות, אלף רבי רבבות, רב רבי רבבות, הרי כאן שלושה עשר מדרגות, כנגד י"ג מכילן דרחמי, וי"ג מידות, וי"ג שבחים של ישתבח.

שעשית עם אבותינו ועמנו

כתב האבודרהם, שמה שמזכירים כאן **אבותינו** הוא על פי מה דאיתא במדרש (מכילתא בשלח פרשה ג) על הפסוק "אֲלֹכֵי אֲבִי וְאַרְמְנָהוּ" (שמות טו, ב), אמרה כנסת ישראל לפני הקב"ה, רבנו של עולם, לא על הנסים שעשית עמי אומר לפניך שבח וזמרה, אלא אף על הנסים שעשית עם אבותינו.

מלפנים ממצרים גאלתנו ה' אלקינו ומבית עבדים פדיתנו

כפל הלשון צריך ביאור, כי בית עבדים אשר יצאנו משם הוא ארץ מצרים. וכתב החיד"א (בפירושו להגדה של פסח 'בתי הנפש') לתרין, שהלשון 'ממצרים גאלתנו' מדבר על הקליפה של מצרים וטומאתה, ומבית עבדים פדיתנו' על השעבוד בארץ מצרים התחתונה, שהגופים עבדו בפרך והיו משועבדים לפרעה במצרים. ולפי דבריו ביאר בסידור המפורש מדוע אומרים 'ה' אלקינו' מיד אחר 'ממצרים גאלתנו', שלכאורה היה צריך להזכיר שם ה' אחר 'ומבית עבדים פדיתנו', שיהיה משמעותו דקאי על שניהם. ולפי ביאור החיד"א מבואר שפיר, כי דייקא על ידי הגאולה מקליפת מצרים בחר בנו השי"ת להיות לו לעם, לכן סמך ואמר 'ממצרים גאלתנו – ה' אלקינו'.

עוד דקדק החיד"א (בפירושו להגדה של פסח 'שפה אחת'), על הלשון שאומרים 'גאלתנו' 'פדיתנו' שמשמעותם שגאל ופדה אותנו, והלא פשטות הדברים קאי על אבותינו שיצאו ממצרים, רק הוא מבואר על פי מה שאמרו חז"ל בגמרא (פסחים קמז): חייב אדם לראות את עצמו כאילו הוא יצא ממצרים, ואם כן בודאי אכן נחשב שאותנו גאל ופדה.

ברעב זנתנו ובשבע כלכלתנו

'ברעב זנתנו' מרמז על אכילת המן במדבר, כמו שנאמר (דברים ח, ג) "וַיַּעֲבֹד וַיִּרְעַב וַיִּאֲכַל אֶת הַמָּן", וענין 'ובשבע כלכלתנו' הוא פרנסה בריוח שלא יחסר לנו מכל וכל, שכן מצאנו ביוסף שאמר לאחיו (בראשית ג, כא) "אֲנִי אֶכְלָל אֶתְכֶם", פירוש שלא תדעו מהרעב כלל (עין יוסף).

ועיין בפרי מגדים (או"ח סימן קפח משב"ז ס"ק י) שהסתפק בלשון 'כלכלנו' שאומרים בברכה שלישית של בברכת המזון, אם הוא לשון של מותרות, או להיפך רק דברים הכרחיים וכלשון הכתוב (בראשית טו, יב) "וַיִּכְלָל יוֹסֵף אֶת אָבִיו וְכֹ" לָחֶם". והנה החתם סופר (בהשמועות לפי יתרו ד"ה ויחד) תמה על הלשון שאומרים כאן בנשמת 'בשבע כלכלתנו', מה שבח הוא להשי"ת שמכלכל אותנו בזמנים שיש שובע בעולם. ותירץ על פי מה שאמרו בגמרא (ערכין טז:) כל שעברו עליו ארבעים יום בלא יסורין קיבל עולמו, וביאור הענין כתב הרמב"ן בתורת האדם (שער הנמול ד"ה עוד הזכירו) שהוא כנגד הטבע שיוזמן לאדם הכל כפי רצונו, אם לא שהקב"ה מוזמין לו כפי רצונו כדי לקבל עולמו בעולם הזה, על דרך "וּמִשְׁלֵם לְשִׁנְאָיו אֶל פְּנֵי לְהַאֲבִידוֹ" (דברים י). ואם כן מדויק היטב הלשון שאנו משבחים 'בשבע כלכלתנו' שהוא לשון שאינו בשפע גדול רק כדי צרכו, שאפילו בזמני שבע נתת לנו רק כדי צרכינו ולא בשפע, כדי שלא נקבל את עולמנו בעולם הזה. ומתירצו נראה שנקט בפשטות כצד השני בפרי מגדים, שהלשון 'כלכלתנו' הוא באופן של צמצום.

בסידור היעב"ץ פירש מה שאומרים 'כלכלתנו' בלשון רבים, כי השי"ת מכלכל את כולנו בשוה, שלא הצרכנו זה לזה, לא בדרך שהעולם הזה נהוג שהעשירים אף בימי רעבון ישבעו, אבל העניים גם בימי השובע יחסרו להם מים. ודבריו עולים בקנה אחד עם מה שהבאנו לעיל את תירוץ החת"ס, שיש בכאן שבח מיוחד על מה שכלכל אותנו בצמצום ולא בהרחבה יתירה, כי עיקר השבח הוא על מה שמשפיע הקב"ה על כל אחד שיקבל בעצמו את מה שצריך לו, ואינו צריך להגיע למתנת העשיר.

והבית יוסף (או"ח סי' רכא) הביא בשם רבינו מנוח ביאור יפה בזה, שהוא נמשך למה שמודים ואומרים לאחריו 'מחרב הצלתנו ומדבר מלטתנו, ומחללים רבים ונאמנים דליתנו', מפני שבסיבת הרעב בני אדם יוצאים ללסטם ולשפוך דם נקי, וכן

בסיבת הרעב חללים באים לעולם, לכך אנו משבחים ואומרים שעל ידי שזנתנו וכלכלתנו – מחרב הצלתנו ומדבר מלטתנו, ומחללים רבים ונאמנים דליתנו.

מחרב הצלתנו ומדבר מלטתנו

'מחרב' של עמלק בן בנו של אותו שכתוב בו (בראשית כז, ט) "וְעַל חֶרֶבְךָ תִּהְיֶה" 'הצלתנו'. 'ומדבר' הוא במעשה מרגלים, שאמר ה' למשה על עם ישראל (במדבר יד, יב) "אֶפְנֹה בְּרֶגֶךָ וְאֶזְרְשֶׁנּוּ". 'מלטתנו' שמישה רבינו ביקש מהשי"ת שלא יהרגם, ואמר לפניו י"ג מדות של רחמים, עד שאמר לו ה' (שם פסוק כ) "סִלְּחֵתִי בְּדֶבְרְךָ" (עין יוסף). ויש לדעת שבכלל 'דבר' גם שאר מוגיפות רעות שמביאות לעולם מחלות ומיתות משונות ה"י [כמו שהיה בשנים אלו מחלת הקורונה], ולאו דוקא כמו שהיה במכת דבר במצרים שמתו בפעם אחת.

ומחללים רעים ורבים ונאמנים דליתנו

הוא מלשון חתוב בפרשת התוכחה בין כל הקללות האמורות בתורה למי שלא ישמור לעשות את מצוות ה' והוקותיו "וְחִלִּים רָעִים וְנֶאֱמָנִים" (דברים כח, נט), ועל זה אנו מודים ומשבחים כאן, שהגביהנו ורוממנו מחללים אלו (עפ"י אבודרהם ועין יוסף). עוד פירש בעין יוסף, 'דליתנו' מלשון דלות, ורצה לומר, אף שאמרת בתורה להביא עלינו חללים רעים ונאמנים אם נעבור על תורתך, מכל מקום לא עשית לנו כן ממש, רק הבאת עלינו דלות וחולשה וחולי קצת.

'נאמנים' קאי על החללים, שהם נאמנים לקיים שליחותם מאת הבורא לבוא על האדם בזמן שגזר הקב"ה, ואף לסור ממנו רק בזמן שתעלה רצון מאת הבורא. ועל זה הדרך איתא בגמרא (עין נה) 'רעים' בשליחותן 'נאמנים' בשבועתן, שישורין בשעה שמשגרין אותן על האדם, משביעין אותן שלא תלכו אלא ביום פלוני, ולא תצאו אלא ביום פלוני ובשעה פלונית, ועל ידי פלוני ועל ידי סם פלוני.

ומתאמרא בשם כ"ק מהר"י מבעלזא זי"ע שאמר, שזה שאין היסורים מקדימין לצאת זהו רק אצל אומות העולם, אבל עם בני ישראל יכולים לפעול על ידי תפילה להקדים את ישועת ה' שתבוא במהרה קודם זמן השלמת הגזירה, וכמו שהיה בגלות מצרים, שהגזירה בברית בין הבתרים היתה "וְעַבְדְּכֶם וְעַנְיֹתֵיכֶם אֶתֶם אֲרַפֵּעַ מֵאֹת שָׁנָה" (בראשית מז, יג), ועל ידי תפילה וצדקה הקדימו לצאת אחר מאתים ועשר שנה בשל קושי השעבוד. ובוה פירש את מה שאומרים בנשמת 'מלפנים ממצרים גאלתנו' וכו' רצה לומר כשם שגאלת אותנו ממצרים לפני הזמן, כן אנו מתפללים 'מחללים רעים ונאמנים דליתנו' שתחיש את הרפואה לבוא אף קודם הזמן.

עד הנה עזרנו רחמיך ולא עזבונו חסדיך ה' אלקינו ואל תמשנו ה' אלקינו לנצח

מבאר העין יוסף, שאם ישועת השם אשר עשה עמנו בימי קדם היתה בזכות מעשינו הטובים, אם כן היה לנו לפחד לעת הזאת, כי נגרע מאתנו צדקותינו ושלימותינו שהיו לנו מאז, אבל אחרי כי באמת גם מלפנים לא היינו ראויים להשיג תשועה מאת ה' על פי זכות מעשינו, ואך צדקה וחסד עשה עמנו במתנת חנם לגודל רחמיו וחסדיו יתברך, על כן גם עתה אנו מיחלים ומצפים בכל עת שיצוה ה' חסדו עלינו, וזהו 'עד הנה עזרנו רחמיך' כלומר שגם עד עתה היתה עזרתנו רק בעבור רוב חמלתך, ולא עזבונו חסדיך, ועל כן נקוה כי 'אל תמשנו ה' אלקינו לנצח', ושוב ראיתי ממש כעין דברים אלו בפירוש הגר"א למשלי (כה, טו).

וכן שמעתי אומרים בשם כמה צדיקים לפרש, 'עד הנה עזרנו רחמיך' כלומר כל מה שעזרת לנו עד הנה הכל הוא מגודל רחמיך הרבים, ולא עזבונו חסדיך' וזה שלא עזבתנו הוא מרוב חסדיך, ואין זה כלל מצד זכויותינו, ולכך אנו מתפללים ומבקשים 'אל תמשנו ה' אלקינו לנצח', שהלא ממילא הכל הוא אך ורק מצד רחמי וחסדי השי"ת עלינו, ומשום כך יכולים אנו לבקש שלנצח נזכה לכל טוב ממנו יתברך שמו גם אם מצד מעשינו איננו ראויים לכך. וכן איתא במדרש שוחר טוב על הפסוק (תהלים עא, ב) "בְּצִדְקָתְךָ תִּצְלֵנִי וּתְפִלָּתִי וְתַפְלָטֵנִי", אמרה כנסת ישראל לפני הקב"ה, כשתושיעני לא בצדקה ובמעשים טובים שיש בידינו אתה מושיעני, אלא בין היום ובין מחר בצדקתך גאלנו, שנאמר (ישעיה נט, טו-יז) "וַיֵּרָא כִּי אֵין אִישׁ וְגו', וַיִּלְבֹּשׁ צִדְקָה כְּשִׁירָו".

אברים שפלגת בנו ורוח ונשמה שנפחת באפינו ולשון אשר שמת בפינו

'שפלגת' הוא מלשון הפסוק (בראשית י, כה) "כִּי בִימֵינוּ נִפְלְגָה הָאָרֶץ", כלומר שחלקת בגופנו כל אבר ואבר במקומו, ויחדת לו תשמיש מיוחד. 'ורוח ונשמה שנפחת באפינו' שנאמר (בראשית ב, ז) "וַיִּפַּח בְּאַפִּיו נֶשְׁמַת חַיִּים". 'ולשון אשר שמת בפינו' שלא יוכל הפה לדבר בלא הלשון, שהפה מדבר והלשון מחתך הדיבור (עפ"י אבודרהם).

בדרשות מהרי"ט (הנקרא 'צפנת פענח', בראשית דרוש א) פירש, שבאריכות הלשון שאומרים בנשמות 'על כן אברים שפלגת בנו, ורוח ונשמה שנפחת באפינו, ולשון אשר שמת בפינו', נרמזו שלש מעלות שנתעלה האדם בהם על כל שאר בעלי החיים. במחשבה היינו במחשבות השכל אשר נתן בו, ובדיבור היינו כח הדיבור אשר איננו בכל בעל חי, ובמעשה היינו יצירת ידיו ואצבעותיו שבהם עושה האדם את כל מלאכתו. וזהו מה שאומרים 'אברים שפלגת בנו' הוא הכנת הידים וחילוק האצבעות, שכל אחד לצורך הוא בא [עיין במנחות יא. וברש"י שם], וכן הכנת רגל ישראל שבאדם, אשר בגללה מהלך בקומה זקופה ונצבת, וכל זה אינו בבהמות ושאר בעלי חיים. 'ורוח ונשמה שנפחת באפינו' מרמז לכה המחשבה שבאדם, שהבדילנו משאר הנבראים שאין בהם רק נפש החיונית הגדל עמהם מן הארץ כגידול עשב השדה בכח הצומח. 'ולשון אשר שמת בפינו' הוא כח הדיבור, ועל כל אלו אמר 'הן הם יודו ויברכו' שתהא עבודתנו במחשבה בדיבור ובמעשה.

הן הם יודו ויברכו וכו'

'יודו' יתנו הודאה להשי"ת, 'ויברכו' יאמרו שהשי"ת הוא מקור הברכה והשפע, 'וישבחו' אותך יותר לאחר שישגו ויכירו יותר בגדולתך, 'ויפארו' את השי"ת בשבח מפואר, 'וישוררו' לפניך, 'וירוממו' יגידו כי אתה נעלה ומרומם, 'ויעריצו' יגידו כי אתה חזק, 'ויקדישו' יגידו כי אתה קדוש, 'וימליכו' את שמך מלכנו' יקבלו עול מלכותך 'תמיד' (עפ"י סידור המפורש).

כתב העץ יוסף, לפי שיש אברים המכונים בלשון זכר ויש אברים המכונים בלשון נקבה, אמר ב' הלשונות 'הן הם'. ובאבודרהם כתב, תמצא כי 'הן הם' עולה למנין מאה, לרמז שמברכין אותנו במאה ברכות בכל יום.

כתב בפירוש שבסידור עבודת השם שיש כאן שמונה לשונות [בלא 'וישוררו' שאינו בסידורים קדמונים], כנגד שמונה פעמים שנאמר בפסוקים "בְּרוּךְ ה' אֱלֹהֵינוּ". וכנגד שמונה רקיעים, היינו שבעה רקיעים ועוד אחד שהוא למעלה מראשי החיות (ע"י חגיגה יב-יג).

בספרים רבים הקשו, דלכאורה הדברים סותרין את עצמם, כי מתחילה אמרנו 'אין אנו מספיקים להודות', והאידך אנו אומרים כאן 'הן הם יודו' שאנו יכולים להודות לו. ותירץ המגיד ממעזריטש ז"ע על דרך משל, למלך שצוה לאחד מעבדיו הבלתי עשיר שיכין בעבורו סעודה, הנה לא ימלט שהדבר יגרום צער לנפשו של העבד ויצטער מאד, כי איך יכול הוא האביון לצאת ידי חובת כבוד המלכות כראוי. אמנם כאשר המלך בעצמו שולח לו מבית מלכותו על ידי עבדיו את כל הצריך לסעודת המלך בתפארת כלי מלכות, והוא רק יכניס בביתו, אז תנוח דעת העבד, כי יוכל להתנצל לפני המלך ולומר לו, אתה ידעת כי אין דבר עמדי אלא רק מה שאתה המלך בעצמך נתת לי לכבודך בזה, ועל כן משלך אתך לך, ואל יחרה אפך בעבדך אם כל זה אינו מספיק לשלימות רצונך. וזה ממש פירוש המאמר 'אין אנו מספיקים וכו' על כן אברים שפלגת בנו, ורוח ונשמה שנפחת באפינו, הן הם יודו', שאין לנו בעצמנו את היכולת והכח להודות לך כראוי, אבל אנו חייבים להודות לך באברים שנתת לנו, ורצונך שנודה לך בהם.

בסידור המפורש מביא תירוץ על קושיא זו בשם הגאון רבי חיים פרידלנדר זצ"ל, שהוא נמשך למה שאומרים בסוף נשמת 'שכן חובת כל היצורים', כלומר שאמנם הגענו להכרה שבאמת אין אנו מספיקים להודות אפילו על אחת מכל הטובות, אבל מכל מקום אין אנו רשאים לפטור עצמנו מחובת כל היצורים להודות לו יתברך, על כן אנו מודים ומברכים אותו.

עוד תירוץ כתב החתם סופר (פר' משפטים ד"ה ועבדתם), שבדאי אין כל יחיד ויחיד יכול להספיק להודות אפילו על אחד מאלף, אבל על ידי שני דברים עולה קילום עם בני ישראל יפה, והם, א' כי אנו עושים את מה שעלינו לעשות עד מקום שידינו מוגעת, ב' שאנו מתקשרים ומתחברים יחד כל הכנסיה הקדושה עם בני ישראל, ובהיות כולם אדוקים זה בזה, והם הדבקים בה' אלקים חיים ומלך עולם, בודאי יספיקו כרצוננו וחפצנו. וזהו מה שאומרים 'כי כל פה לך יודה, וכל לשון לך תשבע'.

כי כל פה לך יודה

כתבו המפרשים (אבודרהם ועץ יוסף) שמצאנו בכמה פסוקים שעיקר ההודאה היא בכח הפה, "וּפִי יִגִּיד תְּהִלָּתְךָ" (תהלים נא, יז), "אוֹדָה ה' מֵאֵד בְּפִי" (שם קט, ל).

וכל לשון לך תשבע

מצאנו שדיבורי ההודאה מתיחסים ללשון, כמו שכתוב (תהלים לה, כח) "וּלְשׁוֹנֵי תְהִלָּה צִדְקָה" (אבודרהם), [ועיין עוד מה שכתבנו לעיל על 'ולשוננו רינה']. ומה שנאמר כאן לשון שבועה ביאר בעץ יוסף הכוונה למה שאמרו חז"ל (נדה לו) שקודם

שאדם יוצא לאויר העולם משביעין אותו שלא יחטא. ונראה להוסיף ביאור בדבריו, שבכלל שבועת 'שלא יחטא' הוא גם שלא יהיה כפוי טובה, כי הכרת הטוב הוא מן היסודות הגדולים בעבודת ה', הרי שמחמת שבועה זו מחוייב האדם לשיר ולומר בלשונו דברי הודאה להש"ת.

וכל עין לך תצפה

על שם הפסוק (תהלים ה, ד) "בִּקְרָא אֶעֱרֹךְ לְךָ וְאֶצְפֶּה" (אבודרהם), והוא לשון של ייחול וציפיה לישועה, וכן מצאנו שלשון ציפיה נופל בעינים, שכן נאמר על כל ציפיה ארוכה וממושכת 'כליון עינים' (ע"י דברים כח, סה וברשי"י שם). ובשערי תשובה (או"ח סי' רפא ס"ק א) כתב, שטעות לומר 'כל עין לך תצפה' התי"ו בשבא והצדי"ק בפתח, כי אינו מלשון "אעריך לך ואצפה" שהוא ענין תוחלת ותקוה, רק מלשון ראייה והבטחה, כמו "עֵינֵי פְּגוּזִים תִּצְפִּינָה" (תהלים סו, ז), ואם כן צריך לומר התי"ו בחיריק והצדי"ק בשבא 'תצפה'. [ונדבריו צ"ע, שהרי האבודרהם שם הביא גם את הפסוק "עֵינֵי בָּגוֹזִים תִּצְפִּינָה"]. ובאמת מצאנו בסידורים ב' הנוסחאות.

וכל ברך לך תברע

הוא על שם הפסוק (ישעיה מה, כג) "כִּי לִי תִּבְרַע כָּל בָּרֵךְ" (אבודרהם), וענין כריעה מורה על הכנעה והתבטלות לפני הקב"ה. והרוקח כתב, כשהנשמה עתידה לצאת מהגוף, הקב"ה מזמן לה מלאך, ואומר לה אותו מלאך 'צאי מן הגוף', מיד צועקת בקול מר, ומיד יוצאת וכורעת לפני הקב"ה ונופלת על פניה, ומשתחוה לפני אדוניה, ע"כ.

וכל קומה לפניך [לבד] תשתחוה

השתחוואה היא מלא קומתו בפישוט ידים ורגלים (אבודרהם), בשונה מכריעה שהיא רק על ברכים (ע"י ברכות לד:).

יש נוהגים לומר 'וכל קומה לפניך לבד תשתחוה', ויש לדקדק מדוע אומרים כן רק בהשתחוואה, ובכריעה אין אומרים 'וכל ברך לך לבד תברע'. והביא המהרש"ם זצ"ל (בהסכמה לספר מים רבים) פירוש בזה מהמגיד מזלמטשוב זי"ע, דהנה כאשר אדם כורע לפני מלך בשר ודם נראה לעין כל גודל הכנעתו למלך, אולם לפני השי"ת יתכן שיעמוד אדם זקוף בקומתו ומכל מקום הרי הוא בלבו עניו ושפל, והשי"ת שהוא בוחן לבבות רואה את גודל שפלותו, נמצא שמשתחוה לפניו יתברך שמו גם בהיותו עומד. וזהו שאומרים 'כי כל ברך לך תברע', ואין אומרים 'לבד', כי גם לפני מלך בשר ודם אנשים כורעים ברך, אבל 'וכל קומה לפניך לבד תשתחוה', רצה לומר להיות משתחוה בהיותו עומד בקומה, זה רק לפניך לבד הבוחן לבות.

ואיתא מהרה"ק רבי מנחם מנדל מווארקי זצ"ל שאמר, שהסיד אמיתי צריך לדעת לעשות את שלשה דברים אלו, לרקוד כשהוא יושב, להתכופף ולהשתחוות כשהוא עומד בקומה זקופה, ולצעוק כשהוא שותק. והיינו כמו שהבאנו שעיקר ההשתחוואה לפני הקב"ה היא בפנימיות לבו, הגם שאינו נראה וניכר מכוון בתנועות גופו.

וכל קרב וכליות יזמרו לשמך

'קרב' הוא כינוי לאברים הפנימיים, 'וכליות' הוא מקור העצה באדם (ע"י ברכות סא:), וכוונת הדברים לומר, שכל חלקי הגוף, הן האברים החיצוניים והן האברים הפנימיים, כולם יכירו ויביעו תוקף מלכותך (סידור המפורש).

כדבר שכתוב כל עצמותי תאמרנה וכו'

הוא פסוק בתהלים (לח, י) "כָּל עֲצָמוֹתַי תֹּאמְרֶנָּה ה' מִי כְמוֹד מִצִּיל עֲנִי מִחֶזֶק מִמֶּנִּי וְעֵנִי וְאֶבְיוֹן מִגִּזְלוֹ", ומה שהזכיר דוקא את העצמות יותר מכל שאר חלקי ואברי הגוף ביאר שם הרד"ק, כי העצמות הם מעמידי הגוף ויסודו, והכוונה שכל אברי הגוף יודו לך ויאמרו מי כמוך. ופירש שם עוד, שהכוונה לתנועות שהאדם מתנענע בשעת התפילה וההודאה, שנראה כאילו כל עצמותיו משבחים.

עוד פירוש הביא הרד"ק שם מהמדרש (שוח"ט מומר לד) [וכן הוא בזוה"ק (ח"ג ואתחנן רסא)], 'עני' הוא היצר טוב, 'מחזק' ממנו' הוא היצר הרע, שהשי"ת מציל את היצר הטוב מן היצר הרע, 'עני ואביון מגזלו' גם כן קאי על הצלת היצר טוב מיצר הרע, והכוונה למה שהיצר הרע מונע מהאדם לקיים מצוות, ובכך גוזל מצוות מידו.

והמלבי"ם כתב, כי הדבר שבו נעשה הנם, הוא האומר והמעיד על הנם, ובאשר נעשה נם בכל עצם מעצמותי ובכל אבר, שכל אחד מאברי היו בסכנה מיוחדת, ואם כן כל עצמותי יעידו על שח' אין כמוהו [והוא על דרך שאומרים בברכת אשר יצר 'שאם יפתח אחד מהם וכו' אי אפשר להתקיים ולעמוד לפניך אפילו שעה אחת']. ונגד הצלת הגוף יאמרו שהוא 'מציל עני מחזק ממנו', ונגד הצלת ממון יאמרו שהוא מציל 'עני ואביון מגזלו'.

שועת עניים אתה תשמע צעקת הדל תקשיב ותושיע

פירושו הפשוט הוא שהשי"ת מקשיב לקול שועת עניים וצעקת דלים ומושיעם, אבל כפל הלשון צריך ביאור. ויש לפרש על פי מה שביאר הרה"ק רבי יצחק מווארקי זצ"ל, 'צעקת הדל' – א ארימזע געשריי, כלומר שאפילו אם הצעקה היא בדלות, ואינה כפי שצריכה להיות, אף על פי כן 'תקשיב ותושיע'. וכעין זה פירש בסידור המפורש, ש'דל' היינו שאינו יודע להגיד ולפרט בקשתו, רק צועק מכאבו, והשי"ת מקשיב להבין מה שהוא צריך, ומושיע אותו.

מה שאומרים 'שועת עניים אתה תשמע', ולא כמו שאומרים 'צעקת הדל תקשיב ותושיע' בלא 'אתה', ביאר החיד"א (בפירושו להגדה של פסח 'פה אחד'), שקולם של העניים חביב ביותר אצל הקב"ה, ואיתא בזה"ק (ח"ג בלק קצה): 'שקב"ה אומר למלאכים הניחו לי כי אני בעצמי רוצה לשמעם, ולכן מדייקים ואומרים 'אתה תשמע'. וכן כתב הרמב"ם (הל' מתנות עניים פ"י ה"ג), 'זה לשונו: והקב"ה קרוב לשועת עניים שנאמר 'שועת עניים אתה תשמע'. ועיין בזה"ש שם, שדרש מהפסוק 'קרוב ה' לְנִשְׁכָּרֵי לֵב' (תהלים לד, יט), שתפילת העני קודמת וקרובה להתקבל לפניו יותר מכל שאר תפילות העולם.

מי ידמה לך ומי ישוח לך ומי יערך לך

כתב הרוקח, שהם שלשה לשונות, כנגד 'קדוש קדוש קדוש' (ישעיה ג, ג), וכן מצאנו עוד בכתובים שכל שבחו של הקב"ה הוא משולש, 'גדול גדולנו, ורב פת, לתבונתו אין מספר' (תהלים קמו, ה), וכן 'גדול ה', ומחלל מאד, ולגדלתו אין חקר' (שם קמה, ג).

האל הגדול הגבור והנורא

הוא לשון הכתוב (דברים י, יז). ואיתא בגמרא (יומא סז): 'למה נקרא שמן אנשי כנסת הגדולה, שהחזירו עטרה ליושנה, אתא משה ואמר "האל הגדול הגבור והנורא", אתא ירמיה ואמר נכרים מרקדים בהיכל איה נוראותיו, לא אמר נורא (ירמיה לב, יח), אתא דניאל אמר נכרים משתעבדים בבניו איה גבורותיו, לא אמר גבור (דניאל ט, ד), אתו אינהו ואמרו אדרבה זו היא גבורותיו, שכובש את יצרו שנותן ארך אפים לרשעים, ואלו הן נוראותיו, שאלמלא מוראו של הקב"ה, היאך אומה אחת יכולה להתקיים בין האומות, עכ"ל. ועל פי זה ביאר הגר"ז מבריסק זצ"ל את המשך הדברים, כי 'מציל עני מחזק ממנו' היינו מה שעם ישראל וחי וקיים על אף כל הגלויות והשעבודים שהיו לנו במשך הדורות בין שבעים ואבים אומות העולם, וכל זה מפני שהוא 'האל הגדול הגבור והנורא', ואלו הן נוראותיו.

קנה שמים וארץ

לשון זה הוא מהכתוב בפרשת לך לך (בראשית יד, יט) 'ברוך אברהם לאל עליון קנה שמים וארץ', ופירש רש"י שם, כמו 'עושה שמים וארץ', על ידי עשייתו קנאן להיות שלו. ועיין שם ברמב"ן שהביא דוגמא לזה מכמה פסוקים שמצאנו לשון קנין בענין עשיה. והספורנו שם כתב, השמים והארץ הם קנין לו לעשות בהם כרצונו, כי אינו להם סבה טבעית כמו שחשבו קצת בעלי המחקר, אבל הוא פועל רצוני להם ופועל בהם כרצונו.

כאמור לדוד ברכי נפשי וכו'

הוא פסוק שלם שאמר דוד המלך ע"ה בתהלים (קג, א) 'לדוד ברכי נפשי את ה' וכל קרבי את שם קדשו', על כן כתב בפירוש דובר שלום, דמעות הוא מה יש חזנים שמפסיקים בניגונם אחר תיבת 'לדוד', כי לפי זה משמע פירושו 'כאמור לדוד' מפי אחרים, ואינו נכון, כי דוד בעצמו אמרו, לכן צריכים להפסיק אחר תיבת 'כאמור'.

וכל קרבי את שם קדשו

כתב הרוקח בפירושו, כשהאדם אומר בקול רם בחזק, כל קרביו מתנפחים בקולו ונפתחים, זהו 'כל קרבי'. וכל שירותיו של הקב"ה תיקנו בבוקר קודם אכילה, כדי שישיר במהרה כשקרביו ריקנין, לכך אמרו חכמים (ברכות יד.) 'יפנה ואחר כך יתפלל'. ואין מוסרין שם הקדוש כי אם בתענית לעת ערב, והכהן הגדול מזכיר השם ביום הכפורים ככתבו, ביום צום (עי' יומא לט:), ע"כ. נמצא לפי זה פירוש מה שאומרים 'וכל קרבי את שם קדשו', שאנו ממלאים את קרבנו מיד בבוקר בשם קדשו, היינו שירות ותשבחות שאנו אומרים לשמו בקול רם.

המלבי"ם מדייק בלשון הכתוב, שגבי 'ברכי נפשי' כתוב 'את ה', וגבי 'כל קרבי' כתוב 'את שם קדשו', ולא הזכיר את שם ה'. וכתב, יאמר אל נפשו הרוחנית שהיא בת אלקים וחלק אלוך ממעל, שתברך את ה' על החסדים שעושה עמה,

ובל קרבי הוא הגוף שהוא לבוש אל הנפש, יברכו את שם קדשו, כי הגוף החומרי לא ישיג את ה' בעצמו כמו שתשיגהו הנפש הרוחנית, רק כשומע את שמו מרחוק, ויברך את פרסום שמו מרחוק.

כתב הרוקח, שבפסוק "ברכי נפשי" יש תשע תיבות, וכן מן "קדוש קדוש קדוש" עד סוף הפסוק (ישעיה ג, ג) ט' תיבות, וכן בפסוק "וּמִלֵּךְ ה'" (אם מונים תיבת 'הללו יה' לשנים). והם נגד הקב"ה שהוא על תשע רקיעים, כי שבעה רקיעים הם, "וְדָמוֹת עַל רִאשֵׁי תְחִיחָה" (יהזקאל א, כב) רקיע שמיני (עי' הגיגה יב-יג), "וְעֶרְפֶּל תַּחַת רִגְלָיו" (שמואל ב' כב, י) הרי ט', כמנין 'גאה'.

האל בתעצומות עוזך – אבא אמר לי בשם אבודרהם

'האל' פירושו תקיף ובעל כח, כמו "אֵילִי מוֹאֵב יֹאחֲזֵמוֹ רָעַד" (שמות טו, טו), [שתירגם אונקלוס 'תְּקִיפִי מוֹאֵב'], "וְאֵת אֵילֵי הָאֶרֶץ" (יהזקאל יז, ג). והכוונה, שאין השי"ת כשאר מלכי בשר ודם שהם חזקים, ומכל מקום אינם מתנחלים בכח עצמם ועוזם, רק בכח עבדיהם ואנשי חיליהם, אבל השי"ת הוא 'האל' [החזק] בתעצומות עוזך' בכוחות עצמו (עי' יוסף).

כתב הלבוש בהלכות פסח (סי' תפח אות א), שבשלוש הרגלים השליח ציבור מתחיל 'האל בתעצומות', כי הם זכר ליציאת מצרים, המורים על תעצומות עוזו ויכלתו הגדולה.

הגדול בכבוד שמך

מה שאומרים 'בכבוד שמך' כתב הרוקח, כי הקב"ה עצמו הוא גדול מאד מאד, ועיקר רוב גדלו לא ניתן לעין לראות ולא לפה לדבר, ומה שכתוב בספר המרכבה 'שיעור הקומה', זהו לפי ראות הנביא, כמו שאנו יודעין הכוכב גדול בשליש ישוב והוא בעינינו כאגוז, כך מראה הכבוד אשר ראו יראי ה' בשכל הלב הקומה.

ובעי' יוסף פירש, גדולתך נראית במה שכל העולם כולו נותנים כבוד לשמך הגדול, כמו שנאמר (מלאכי א, יא) "כִּי מִמְּזִרְחָ שֶׁמֶשׁ וְעַד מְבֹאֵי גְדֹל שְׁמִי בְּגוֹיִם וּבְכָל מְקוֹם מְקַטֵּר מִנְּשֵׁי לְשָׁמַיִ".

הגבור לנצח

כתב בפירוש שבסידור עבודת השם, אין הקדוש ברוך הוא כמלך בשר ודם, כי מלך בשר ודם גם אם הוא גיבור, אין גבורתו אלא בבחירתו אבל לא בזקנותו, כי כוחו פוחת והולך, וכל שכן שאחר מותו שוב אין זכר לגבורתו, אבל הקב"ה הגבורה לפניו לנצח נצחים בלי שום הפסק, ע"כ. וכן אנו אומרים בשמונה עשרה 'אתה גבור לעולם ה'', וכן הוא אומר (ישעיה מ, כח) "לֹא יִיעָף וְלֹא יִיָּנֶע" (עיון תפילה – אוצח"ת).

והנורא בנוראותיך

בפירוש שבסידור עבודת השם כתב שהוא נמשך לפניו, 'הגבור לנצח' – והנורא בנוראותיך, כי יש גיבור במלחמה שאין ידוע לו הניצוח בודאי, והקב"ה הוא גבור לנצח בניצוחו, ועל כן נורא הוא, כי הוא גיבור בכל מקום ובכל זמן.

ובעי' יוסף כתב, שאינו כמלך בשר ודם שהוא יראוי מחמת יראת עונשו, אלא הוא יתברך יראוי בעצמותו, דאיהו רב ושליט ואין כמוהו, ויראים ממנו עצמו מחמת גדול מעשיו ונפלאותיו.

המלך היושב על כסא רם ונשא

כמו שאמר הנביא ישעיה (י, א) "וְאֶרְאָה אֶת ה' יֹשֵׁב עַל כִּסֵּא רָם וְנִשָּׂא", והרד"ק שם פירש שרם ונשא קאי על הכסא, שהיה רם ונישא [וכן פירש שם האבן עזרא, וכן הוא במחזור ויטרי], אבל המלבי"ם שם פירש דקאי על שם ה' שנזכר לפניו, מאחר שתיאר אותו כמלך יושב על כסא, בא להרחיק ענין ההגשמה בל יקחו הדברים על פשוטם, וזהו מה שאמר כי השם הוא רם ונישא ונעלה בעצמו מתוארים אלה שבאו רק לשבר האוזן בלבד.

ובאמת שבה גדול הוא עד למאד, שמלך מלכי המלכים הקדוש ברוך הוא משפיל עצמו ממרום שבתו על כסא קדשו שהוא רם ונישא, לרחם ולעשות חסד חנים עם כל בריה ובריה מברואי מטה, וכלשון הפסוק שאומרים בחלל (תהלים קיג, ה-ו) "מִי פֶה אֱלֹהֵינוּ הַמְּגַבִּיהֵי לְשִׁבְתָּהּ, הַמְּשַׁפִּילֵי לְרִאשֹׁת פְּשָׁמִים וּבְאֶרֶץ", וכן אמרנו כאן בנשמת שהשי"ת מושיע אף למי שאינו ראוי לכך באמת 'שועת עניים אתה תשמע צעקת הדל תקשיב ותושיע'. ואילו מלך בשר ודם בשעה שיושב על כסא מלכותו, אין הוא עצמו יכול לעזור ואף לא לרחם על כל אדם ממדינות מלכותו, רק יש מתחתיו שרים ומשרתים לרוב שכל אחד מהם ממונה על ענין אחר מצרכי היחידים. וכן אמרו בגמרא (סופה ת) דרש רב עזירא ואיתימא רבי אלעזר, בא וראה שלא כמדת

הקב"ה מדת בשר ודם, מדת בשר ודם גבוה רואה את הגבוה, ואין גבוה רואה את השפל, אבל מדת הקב"ה אינו כן, הוא גבוה ורואה את השפל, שנאמר (תהלים קלח, ו) "כִּי רָם ה' וְשֹׁפֵל יִרְאֶה".

שוכן עד מרום וקדוש שמו

לשון זה הוא על שם הפסוק (ישעיה נג, טו) "שֹׁכֵן עַד וְקָדוֹשׁ שְׁמוֹ מְרוֹם וְקָדוֹשׁ אֱשָׁכֹן". ומשמעות הפסוק ש'מרום' אינו משמות הקב"ה, רק 'קדוש', לכן כתב בסידור עבודת ישראל (רדלויים, תרכ"ח), שכל זה נמשך למעלה, כלומר 'המלך היושב על כסא רם ונישא' הוא 'שוכן עד' פירוש שהוא קיים לעולם, והוא גם כן 'מרום' רצה לומר מרום ונעלה, 'קדוש שמו'. וכתב שלפי זה יש להפסיק אחר 'שוכן עד' לפני 'מרום', כי אינו מחובר אליו. וכבר העיר וציין לכך הגאון האדר"ת בחיבורו על בעל המורים 'עמרות אדר"ר' בפרשת בהעלותך (במדבר יא, טו), שם מנה בעל המורים את שבעים שמות הקב"ה ולא מנה את השם 'מרום'.

בסידור רבי שבתאי סופר (תלמיד הלבוש) תמה, למה באמת שינה המיסד מלשון הפסוק, והביא שכבר הקשה כן בסידור מהר"ר הירץ זצ"ל (נדפס בשנת ה'ש"כ, בתפילת ר"ה) והנהיג בתימה. וכתב שאולי היתה כוונתו למספר התיבות של שבה זה, כי מן 'האל בתעצומות' עד 'קדוש שמו' יש כ"א תיבות כמנין שם אה"ה, על כן הוצרך לשנות הפסוק.

וכתוב רננו צדיקים בה' לישרים נאה תהלה

הוא פסוק בתהלים (לג, א) "רִנְנוּ צְדִיקִים בַּה' לְיִשְׂרָאֵל נְאֻהָ תְהַלֵּה". ופירש העין יוסף שהוא נמשך למעלה, שמאחר שאמרנו 'שוכן עד מרום וקדוש שמו', שמו יעלה בלב אדם לומר שלפי שהוא מרום וקדוש אינו משגיח בשפלים, על זה הביא את הפסוק "רננו צדיקים בה'", ועל פי מה שאמרו במדרש על פסוק זה (שוח"ט שם), 'רננו צדיקים לה' אין כתיב כאן, אלא 'בה'', בזמן שהם רואים אותו, עכ"ל המדרש, ואין לפרש את המדרש כפשוטו שרואים אותו ממש, שהרי כתיב (שמות לג, ב) "כִּי לֹא יִרְאֶנִי הָאָדָם וְחַי", ועל כרחק צריך לפרשו שרואים את השגחתו, נמצא כתוב בפסוק זה שהגם שהקב"ה מרום וקדוש, בכל זאת הוא גם משגיח בתחתונים.

בפי ישרים תתרום, ובשפתי צדיקים תתברך, ובלשון חסידים תתקדש, ובקרב קדושים תתהלל

מזכירים כאן ארבע מדריגות זה למעלה מזה. ועיין במהרש"א (ח"א תענית טו, ד"ה ולא) שדייק מנוסח זה שישירים היא מדריגה למטה מצדיקים, שכן הוא חסדר, ישרים, ולמעלה מהם צדיקים, ולמעלה מהם חסידים, ולמעלה מהם קדושים. ועדיין יש להבין למה שינה והזכיר אצל כל אחד מהם שם של אבר אחר. וביאר בזה הרח"ק רבי ישראל מרוזין זי"ע, שכל הגדול מחבירו משבח באבר פנימי יותר, מדריגת ישרים היא הקטנה שבמדריגות, שעוד לא זיכנו את אבריהם שיהיו כולם ראויים להודות ולהלל את בוראם, לכן נאמר אצלם בפי, למעלה בקודש בחינת צדיקים שהם יוכלו לברך גם בשפתותיהם, למעלה מהם בחינת חסידים שקידשו גם את לשונם, למעלה מכולם בחינת קדושים שזיכנו ומיהרו וקידשו את כל גופם ורמ"ה אבריהם ושם"ה גידיהם בתכלית הזיכוך, עד שגם הקרביים שבפנים נתקדשו עד שראויים לכלי שרת להודות ולהלל את בוראם על שם כבוד מלכותו.

כתב האבודרהם, שנרמזו כאן בראשי תיבות ישרים צדיקים חסידים קדושים השם 'יצחק', ובאות השלישית של תיבות תתרום תתברך תתקדש תתהלל נרמזו השם 'רבקה', וכתב שיש אומרים כי החכם שחיבר את נשמת היה שמו יצחק ושם אשתו רבקה, ועשהו לכבוד יצחק אבינו ורבקה אמנו, כדי להזכיר לנו זכותם. והרוקח כתב דבר חידוש, שיצחק ורבקה תיקנו כך כשנעתר יצחק לה' לנוכח אשתו, וכך היו מקובלים אנשי כנסת הגדולה.

ראיתי מובא שהגאון רבי חיים קניבסקי זצ"ל אמר שאביו בעל הקהלות יעקב זצ"ל היה אומר בשם חכפ החיים (עי' סי' רפא אות ח) על הפסוק "וַיַּעֲתֵר יִצְחָק לַה' לְנִכְחַ אֱשֶׁתוֹ" (בראשית כה, כא), "לנכח" ראשי תיבות לומר נשמת כל חי. עיין בכפ החיים שם שכתב בשם חסד לאברהם, זה לשונו: קבלה בידיו מרבי יהודה החסיד, ששבח נשמת כל חי מסוגל על כל צרה שלא תבוא, לקבל האדם על עצמו כשיהיה ניצול ממנה לומר נשמת כל חי בתודה וקול זמרה בפני עשרה, ובו נצולו רבים.

ובמקהלות

מן 'ובמקהלות' עד 'משיח' ארבעים תיבות, כנגד ארבעים יום של משה, שעלה למרום לקבל התורה. האות הראשון הוא וי", והאות האחרון כ"ף, נגד שם הוי"ה שעולה בגימטריא כ"ו (ענף יוסף).

ובמקהלות רבבות עמך בית ישראל ברינה יתפאר שמך מלכנו וכו'

הרה"ק רבי אשר מסטאלין זצ"ל אמר ודרש זאת על עצמו דרך ענוה כהמשך למה שאומרים לפני זה, וכה אמר, ואני אף על פי שאינני לא מן הישרים ולא מן הצדיקים ולא מן החסידים ולא מן הקדושים, בכל זאת 'ובמקהלות רבבות עמך בית ישראל' וכו', שעל ידי שאני כולל עצמי בתוך כלל ישראל, אני מרנן לפניך.

כתב ראבי"ה (ברכות סי' צד), 'שבתיות אלו אנו מתרצים את מה שאמרנו לפניו 'בפי ישרים תתרום' וכו', כי לכאורה קשה על לשון זה ממה שאמרו בגמרא (מגילה כה.) האומר יברכך טובים הרי זו דרך המינות, ופירשו שם רש"י ותוספות הטעם, כי אינו כולל את את הרשעים והפושעים בשבחו של מקום, ואם כן איך אומרים 'בפי ישרים תתרום' ובשפתי צדיקים תתברך' וכו', והתירוץ הוא, מה שהוזרים ואומרים 'ובמקהלות רבבות עמך בית ישראל' וכו', שכולל רעים וטובים.

שכן חובת כל היצורים

כתב העץ יוסף, שאינו פסוק אלא לשון חכמים, ופירושו, שחובה על כל הנבראים להודות להלל וכו', ולשון 'היצורים' הוא על שם הפסוק (ישעיה נג, כא) "עם זו יצירתי לי תהלת יספרו", כלומר, כיון שיצירתם חובה עליהם שיהללוני.

להודות להלל לשבח לפאר לרומם לחדר ולנצח לברך לעלה ולקלם

כתב היעב"ץ שיש כאן עשר לשונות, כנגד עשרה מאמרות של שבה שבהם נאמר ספר תהלים (פסחים קיז.), עיי"ש. הרוקה לא גרם 'ולנצח', וכתב שהם תשעה דברים, כנגד ט' תיבות שבשירת המלאכים "קדוש קדוש קדוש ה' צבאות מלא כל הארץ כבודו" (ישעיה נ, ג).

על כל דברי שירות ותשבחות דוד בן ישי עבדך משיחך

במהזור ויטרי פירש הכוונה בזה, שבנוסף למה שכבר אמרנו בפסוקי דזמרה שירות ותשבחות משירי דוד המלך בתהלים, חובה על כל אדם להוסיף ולומר עוד, איש ואיש לפי שכלו.

כתב בפירוש דובר שלום, לא יפה עושים אותם אנשים וגם החזנים שאומרים 'שכן חובת כל היצורים לפניך', ואינם מפסיקים אחרי 'היצורים', שמשמעותו שההודאה היא חובה על עם ישראל שיצירתם קדמה לו יתברך, והוא חירוף וגידוף, כי הלא הוא בלי ראשית ובלי תכלית. וכתב עוד, שיש שמפסיקים אחר מלת 'ותשבחות', ומשחיתים בזה כוונת המאמר, שבוה משמעו שחובת היצורים להודות את דוד בן ישי יותר על כל דברי שירות ותשבחות, רק ראוי לומר במאמר אחד 'על כל דברי שירות ותשבחות דוד בן ישי' וכו', ולפי זה כתב שראוי לומר 'ותשבחות' בשו"א, כיון שהוא נסמך לדוד בן ישי, ולא בקמץ 'ותשבחות' שמפסיק.

ישתבח

מחברו וענינו

כתב הרוקה, ישתבח הוא שבח שתיקן שלמה המלך, וסידרן ביום שעלה לישב על כסאו של שן וציפהו זהב ומפז, ובאו כל ישראל לפניו לראות היאך יעלה עליו, והיו משבחים ואומרים למלך כזה נאה לשבח, שנתן לו הקב"ה חכמה ודעת תבנית כסא כזה, ושומע [שלמה] המלך דבריהם, ואמר להם וכי עלה [על] דעתכם שהשבח של כסא שלי, שבחו והודו לשום של מלך מלכי המלכים שהחכמה והגבורה שלו, ופתח ואמר 'ישתבח שמך לעד מלכנו המלך', והתם שמו בראשי תיבות, ומרוב ענותנותו הקדים 'ישתבח' שלא ירגישו. וכן כתב הכל בו (סי' ה).

בפירוש שבסידור עבודת השם (לשבת) כתב, שמזכירים חמשה פעמים כישתבח לשון 'מלכות', והוא כנגד חמש רוממות להקב"ה, "אָרום בְּגוֹיִם" (תהלים מז, יא), "אָרום בְּאֶרֶץ" (שם), "יִירָם אֱלֹהֵי צוֹר יִשְׂרָאֵל" (שמואל ב' כב, מז), "יִירָם אֱלֹהֵי יִשְׂרָאֵל" (תהלים יח, מז), "עֲתֵה אֲרוֹמָם" (שם לג, י).

ישתבח שמך לעד מלכנו

כתב האבודרהם, שהוא על שם הפסוק (תהלים קמח, א) "וְאֶבְרַכְּהָ שְׁמֶךָ לְעוֹלָם וָעֶד". והוסיף לבאר הגר"ש שוואב זצ"ל, שהואיל ותיקנו לומר 'ישתבח' אחר פסוקי דזמרה כברכה שלאחריה, וכעת אנו מפסיקים באמירת מזמורים של שירות

ותשבחות, אנו מדגישים ואומרים שמה שהפסקנו אינו כי סיימנו לומר שבחיו של הקב"ה, כי אדרבה ישתבח שמך לעד מלכנו, שבאמת אפשר להמשיך בדברי שבח והודאה לעולם ועד, אלא אנו מפסיקים כאן מחמת חובתינו לקרות קריאת שמע ולהתפלל, לכן אנו מפסיקים, ולולי זאת היינו ממשיכים.

המלך הגדול והקדוש בשמים ובארץ

הוא על שם הפסוק (דברים ג, כד) "אֲשֶׁר מִי אֵל בְּשָׁמַיִם וּבָאָרֶץ אֲשֶׁר יַעֲשֶׂה כְּמַעֲשָׂיו וְכַגְבוֹרָתוֹ" (אבודרהם).

שיר ושבחה הלל וזמרה וכו'

כתב האבודרהם, כל אלו ט"ו לשונות של שבח כנגד חמשה עשר 'שיר המעלות' שאמר דוד, וכנגד חמשה עשר מעלות הסדורים בהגדת פסח [כמה מעלות טובות למקום עלינו]. ונראה כוונתו, שמוטל עלינו חוב להללו ולשבחו על כל פרט ופרט מכל אותם הטובות שעשה ה' לנו, שהוציאנו ממצרים, ועשה בהם שפטים, וכן כולם. עוד כתב בפירוש שבסידור עבודת השם, שהם כנגד ט"ו שבחים שבפסוק 'לֵךְ ה' הַגְדֵּלָה, וְהַגְבֹּרָה, וְהַתְפָּאָרָה, וְהַנְצָחָה, וְהַהוֹדָה, כִּי כָל בְּשָׁמַיִם וּבָאָרֶץ, לֵךְ ה' הַמְמַלְכָה, וְהַמְתַּנְשֵׂא לְכָל לְרֹאשׁ. וְהַעֲשֶׂה, וְהַכְבֹּד מִלְּפָנֶיךָ, וְאַתָּה מוֹשֵׁל בְּכָל, וּבְיָדְךָ בָּחַ, וּבְיָדְךָ לְגַדֵּל, וּלְחַזֵּק לְכָל" (ד"ה א' כט, יא-יב).

כתב המגן אברהם (ריש סי' נג), כל הט"ו שבחים שבישתבח מן 'שיר שבחה' וכו' עד 'מעלה', יאמר בנשימה אחת. ומקורו בשל"ה הקדוש (מס' תמיד בהגה"ה), שם הביא את הזוה"ק בפר' תרומה (ח"ב קלב), זה לשונו (מתורגם ללח"ק): כיון שמוגיע אדם לישתבח, נוטל הקדוש ברוך הוא אותו הכתר ושם אותו לפניו, וכנסת ישראל מתחילה להתתקן לבא לפני המלך העליון, וצריך לכלול אותה בשלש עשרה מדות הרחמים העליונות שמהן מתברכת, והם שלשה עשר בשמים עליונים וכו'. ולכן צריך בשעה שנכללת ביניהם, לשים בזה לב ורצון ולא לדבר כלל, שלא להפסיק ביניהם, ואם מפסיק ביניהם, יוצאת שלהבת אחת מתחת כנפי הכרובים, וקוראת בחיל ואומרת, פלוני שהפסיק את גאות הקדוש ברוך הוא, יתכלה ויפסק, שלא יראה גאות המלך הקדוש, כמו שנאמר (ישעיה כו, י) "וְכָל יִרְאָה גֵּאוֹת ה'", משום ששלשה עשר האלה הם גאות ה'. וסיים על זה השל"ה הק', על כן מן הראוי לאמרם בנשימה אחת, וכן פסק הערוך השלחן (פעיף א). וכתב בבאר היטב (ס"ק א), שבאמת הם רק י"ג שבחים, והיינו ללא 'ברכות והודאות', וכמו שמבואר בדברי הזוה"ק שהם כנגד י"ג מדות של רחמים. אבל החיי אדם (כלל יח דין ה) כתב בשם הגר"א, שאין צריך לאמרם בנשימה אחת, רק להזהר מאד שלא יפסיק ביניהם, וכן פסק המשנה ברורה (שם ס"ק א), ויתירה מכך כתב היעב"ץ בסידורו: ונאמרים בלי הפסק שיחה או שהיה גמורה, אבל לא בנשימה אחת, אלא אדרבה צריך לומר בנשימה כמסדר שבחו של מלך, ע"כ. וכעין זה כתב הבן איש חי (שנה א ויגש אות טו), והוסיף: ומצאתי כתוב, שימנה אותם באצבעותיו, והוא דבר נכון ויציב, וכן אני נוהג, עכ"ל.

אל מלך גדול ומחלל בתשבחות

כתב האבודרהם שהוא על שם הפסוק (תהלים קמח, ג) "גִּדְּוֹל ה' וּמַחֲלֵל מָאֹד". והוסיף, ומה שאומר בחתימת ברכה זו 'מלך גדול' יותר מחתימת ברוך שאמר וברכת יהללך שלאחר ההלל, לרמוז ששבח ברכה זו הוא גדול ומעולה משבח שתי ברכות האחרות, כי בכאן הוא משבח את השם בחמשה עשר לשונות של שבח.

וביאר בזה הגר"ש שוואב זצ"ל, כי רק על הקב"ה נאה לומר את התואר 'גדול בתשבחות', כי כאשר מרבים לשבח בשר ודם, נמצא שהוא מתקטן, כי לבסוף מגיע המשבח למצב שאין לו מה לשבח יותר, והרי 'סיימתינהו לכולהו שבחי' (עי' ברכות לג), מה שאין כן הקב"ה הוא 'גדול בתשבחות', שכל מה שמוסיפים לשבח אותו על ידי התבוננות בגדלותו, הרי מכירים שעוד לא התחלנו לשבח במקצת דמקצת מהראוי לו יתברך, וכן אמר משה רבינו (דברים ג, כד) "אַתָּה תַּחֲלֹלָה לְהִרְאוֹת אֶת עֲבָדֶיךָ אֶת גְּדֻלָּתְךָ וְגו', וזה היה לאחר מאה ועשרים שנה שהיה דבוק בהקב"ה, ואחר ארבעים שנה שהיה מתנבא, ומכל מקום אמר "אתה תחלול", שכל מה שראיתי היה רק ההתחלה.

אדון הנפלאות, בורא כל הנשמות, רבון כל המעשים, הבוחר בשירי זמרה, מלך יחיד

הכף החיים (סי' מה אות א) מביא את סדר תפילתו של הארז"ל, שכתב תלמידו רבי חיים ויטאל זצ"ל (שער הכוונות, ענין תפילת שחרית), וכתב שם לגבי ישתבח, ושמעתי מפי חכם אחד, כי שבח זה תיקנו אברהם אבינו ע"ה, ונרמז בראשי תיבות שאחר סיום הברכה, אל ההודאות, בורא כל הנשמות, רבון כל המעשים, הבוחר בשירי זמרה, מלך אל חי העולמים וכו'. ואיתא שם בהגה"ה מבנו רבי שמואל ויטאל זצ"ל, ואפשר לומר שתחילת הברכה תיקן אותה שלמה המלך ע"ה, והברכה עצמה של ברוך וכו' תיקן אותה אברהם אבינו ע"ה. וכן כתב הבן איש חי (שנה א ויגש אות טו).

כתב האבודרהם, ויש כאן ב'אל' ההודאות' חמשה עשר תיבות כנגד חמש עשרה מעלות שבמקדש שעולים מעזרת נשים לעזרת ישראל שעליהם עומדים הלויים בשיר.

אדון הנפלאות

מה שאומרים 'נפלאות' בלשון רבים ביאר בספר עיון תפילה (שוואב), שאינו כמו בשר ודם שאף אם יעשה איזה אדם פעם אחת איזה דבר פלא, הרי לא יוכל להמשיך לעשות ולחדש יותר נפלאות ונסים מכפי הנבלת כוחותיו, אבל הקב"ה הוא תמיד 'אדון הנפלאות' להוסיף רבבות רבבות ומופתים ויותר ויותר.

הבוחר בשירי זמרה

בסידור רבי יעקב עמדין כתב על תיבות אלו, שנאמר "וְזָמְרוּ לְשִׁמּוֹ וְגו'". כי יַעֲקֹב בָּחַר לֹא יָהּ (תהלים קלח, ג-ד). וביאור הענין, שכן כל הבריאה עליונים ותחתונים משבחים ומהללים תמיד להקב"ה, כמו שנאמר (תהלים יט, ב) "וְשָׁמַיִם מְסַפְּרִים כְּבוֹד אֱלֹהִים וְגו', והוא יתברך בחר בשירי זמרה של עמו ישראל, כדברי דוד המלך (שם כב, ד) "וְיִאֲתָה קְדוֹשׁ יוֹשֵׁב תְּהִלּוֹת יִשְׂרָאֵל", שרצית דוקא בתהילות ישראל מכל השבח והשירה של כל הבריאה (עיון תפילה - שוואב).

בפירוש תיקון תפילה (אוצה"ת) הביא על זה את דברי המדרש (אגדת בראשית פנ"ט), על הפסוק "וְיִהְיֶה כִּי תִמְצָאֲנָךְ אֹתוֹ" וְגו' (דברים לא, כא), שם משמע שחפץ השי"ת להטיב לבני ישראל, כדי לשמוע שירות ותשבחות מפיהם, זה לשון המדרש: אמר הקב"ה, "כי תמצאן אותו רעות רבות וצרות" ואצילן מהן, אותו שעה יאמרו לי שירה, שנאמר "וענתה השירה" וְגו', וכן את מוצא במצרים היו משועבדין, וכיון שהצילן היו יושבין ואוכלין מיד אמרו שירה וכו', וכן בים כשהיו בצרה גדולה וכו', ע"כ.

כתב היסוד ושורש העבודה (שער השלישי פ"ז), ובתיבות 'הבוחר בשירי זמרה' יתן בלבו שבח והודאה עצומה ליתברך שמו בשמחה רבה ועצומה, על שבחר בנו עם קדוש לזמר לשמו הגדול, עכ"ל.

הרה"ק רבי אורי השרף מסטרעליסק זי"ע אמר, שעיקר החשיבות של תפילה בהתלהבות, היא הרשימה בנקודה פנימית אשר נשאר בלב, כי הלהב בעת התפילה, הוא קרוב להדמות שמלא תאוותו, אמנם הרושם הנשאר בלב שלא מלא תאוותו וחשקו עדיין, זהו חשוב יותר, והן הם השירי זמרה שהשי"ת בוחר בהם (אמרי קדוש, ליקוטים אות יז).

עוד ביאר בלשון 'בשירי זמרה' חבת עין (פר' תולדות ד"ה ויעתר) בשם הרה"ק רבי זאב מוויטאמיר זי"ע (ה'אור המאיר'), שבורא כל עולמים כ"ה בוחר בשיריים של זמרה, היינו למי שמשים עצמו כשיריים בשעת זמרה ותפילה, וסיים על זה, ודברי פי חכם הן.

מלך יחיד אל חי העולמים

כתב היסוד ושורש העבודה (שם), ד' תיבות אלו לא יאמר אותם האדם במהירות בפיו ובשפתיו לבד, רק יכוין בכל תיבה כוונתה הראויה, ובשפתיו לבד, רק יכוין בכל תיבה כוונתה הראויה, והוא: בתיבת 'מלך' יכוין בשמחה עצומה שאתה מלך גדול ונורא, ובתיבת 'אל' יכוין בשמחה עצומה שאתה אלקינו תקיף ובעל היכולת, וישמח שמחה עצומה באלהותו יתברך שמו ויתעלה, ובתיבות 'חי העולמים' יכוין במחשבתו אני מאמין באמונה אמיתית, שאתה מחיה כל העולמות עליונים ותחתונים, וישמח שמחה עצומה בגודל אלהותו יתברך שמו ויתעלה זכרו לעד, ובעניית אמן יכוין, אמן שראוי וישר להלל ולשבח אותך יתברך שמך בשבחים אלו, ויכוין כוונה זו של אמן גם כן בשמחה עצומה עד מאוד.

חי העולמים

יש בזה נוסחאות שונות, בכל הסידורים הגירסא מלת 'חי' בציר"ה, והוא על פי משפט הלשון, והכוונה שהוא יתברך כח החיות שבכל העולמים. ובספר החייט במערכת השמות כתב, לא נקרא 'חי העולמים' בציר"ה אלא 'חי העולמים' בפת"ח. ובאליהו זוטא כתב גם כן לומר בפת"ח, וכתב דגם התוס' יו"ט שכתב לומר בציר"ה חזר בו, וגם מהר"ל מפראג ז"ל כתב לומר בפת"ח. ובסידורים ישנים מצאתי שמביא ב' הנוסחאות, בפת"ח ובציר"ה (אחרית לשלום - אוצה"ת).

בפירוש עין יוסף כתב בשם הגר"א שיש לומר בצירי, ופירושו שהקב"ה מחיה כל העולמות עליונים ותחתונים, ואילו היה מסיר מהם השגחתו אפילו רגע אחד, היו כלא היו. ואם גורסין הפתח 'חי העולמים' פירושו שהוא חי בשני העולמות ושולט בעולם הזה ועולם הבא.